

УДК 947.7 "17"

Кучма Н.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ XVIII СТ.

Статтю присвячено аналізу Ідеологічних конструкцій, на які спиралось українське козацтво XVIII століття, захищаючи свої "права та вольності" від польських та московських зазіхань, а частково й вирішуючи свої внутрішні суперечки.

Вже у перших спробах виокремлення української ідентичності кінця XVI - першої половини XVII ст. чітко прослідковуються елементи "латинництва" - культурної та політичної традиції, в якій виховувались творці українського ранньонаціонального міфу [1]. Інтелектуальна та політична культура Речі Посполитої, в якій тривалий час перебувало українське суспільство, надовго залишилась у його свідомості, сформувавши ментальні настанови, що зберігалися в тих чи інших виявах аж до XIX ст. Ідеологія козацтва, яке з першої половини XVI ст. перетворюється на провідну політичну силу в українських землях, стає визначальною складовою національного міфу; вона зазнає певної трансформації впродовж століть, але в основі її залишаються все ті ж річесполитські конструкції, присутність яких у якості відправного пункту видається цілком логічною. Шляхетські політичні ідеали, сповідувані інтелектуалами як з церковних кіл, так і з самого козацького середовища, органічно входять у козацьку свідомість, адже значна частина козацтва мала шляхетське походження. До речі, це відповідає концепції боярського походження козацтва С.Леп'явка [2].

Шляхетсько-козацькі конструкції, витворені ще у першій половині XVII ст., з уведенням козацтва до "політичного народу" Речі Посполитої ще більше зміцнюються в кінці XVII - на початку XVIII ст., коли із неоднорідної козацької маси виділяється чи, точніше, юридичне закріплюється існування в ній привілейованого прошарку так званої " нової шляхти". Мається на увазі надання гетьманом І.Мазепою титулів знатних товаришів - бунчукового, значкового і військового - чле-

нам розгалужених старшинських родів, яким не вистачило урядів у військово-адміністративній ієрархії. Ці титули, не пов'язані з виконанням службових функцій у війську чи адміністрації, в той же час зрівнювали їх носіїв з посадовою старшиною, створюючи тим самим прецедент існування спадкової привілейованої групи, відмежованої від рядового козацтва [3].

Саме ця нова українська козацько-шляхетська еліта мала протистояти просвітницьким централізаторським починанням російських монархів. Визначити місце української ідентичності в середині Російської імперії був покликаний витворений нею новий тип політичної свідомості, замішаний на старих річесполитських ідеалах, які Зенон Когут називає "малоросійською ідеєю" [4]. В основі цього світогляду лежало сприйняття України (Малоросії) та Росії (Великоросії) як двох окремих державних організмів, відмінних за своїм внутрішнім устроєм і пов'язаних лише особою спільного монарха - російського царя. Не заглиблюючись в суть взаємин Великоросії (яка "равна" Малоросії) з царем, українська еліта вважала, що взаємини України з царем ґрунтуються на контрактних засадах: в обмін на вірну службу цар мусив гарантувати "права і вольності", визначені Переяславською угодою.

Ця ідея найяскравіше у відрефлексованому вигляді висловлена у політичному діалозі "Разговор Великороссии с Малороссией", написаному у 1762 р. перекладачем Генеральної військової канцелярії Семеном Дівовичем [5].

Спрямований на оборону "чести и славы всей Малороссии", панегірик явно має на меті довести право останньої на свої "вольності", оскільки, добровільно піддавшись за Перея-

Кучма Н.М.

славською угодою російському царю, вона невідступно виконує своє зобов'язання - вірно йому служити. Щоб компенсувати факт "зради" гетьмана Івана Мазепи, який скомпрометував васальну вірність козацтва російському монархові, Дівович відшуковує таких же "зрадників" у самій російській історії. Переконаючи у службовій відданості, Семен Дівович явно спирається на річпосполитські шляхетські ідеали - "отечество, веру и верность".

Панегірик переповнений різного роду "объявлениями храбрости"; як засіб легітимації вже в перших рядках з'являється "козарський міф". Своє місце у творі знаходить й ідеал шляхетської рівності - розуміння "шляхетського народу" як однорідної політичної одиниці. Саме виходячи з цієї концепції, висловлюється невдоволення з приводу невизнання української знаті імперською владою. Треба також відзначити загалом типово "західний" тип національної самосвідомості, який прослідковується в діалозі: доводячи відмінність Малоросії від Великої Росії, Дівович виходить із специфіки внутрішнього устрою українських земель.

Однак треба сказати, що річпосполитська концепція договірних взаємин, декларована в ідеологічних побудовах, не вписувалась у реалії XVIII ст. Пряме її застосування, попри органічну неприйнятність російською імперською свідомістю, утруднювалось самим характером Переяславської угоди, на яку постійно посилялась українська еліта. Якщо й трактувати її як контракт, то договірними сторонами в ньому були гетьман Богдан Хмельницький і цар Олексій Михайлович, і впродовж всього XVIII ст. нові угоди, чи то "статті", укладались з новим гетьманом, а не безпосередньо зі шляхтою.

Якщо повернутись від Дівовича в часі назад і звернутись до Конституції Пилипа Орлика, то тут ми також знайдемо ідею договірних взаємин, однак вона має свого роду дворівневий характер. З одного боку - це протекторат шведського короля. Але він якось відходить на задній план. У центрі ж уваги - присяга гетьмана Пилипа Орлика, який зобов'язується дотримуватись "пактів та конституцій", що є основою взаємин між ним та "народом Руським, а також усім Військом Запорозьким". Взаємини на цьому рівні безпосередньо нагадують *pacta conventa* польських королів. Причому в "преамбулі" до Конституції наголошується на тому, що необхідність укладення зазначеного договору пов'язана з тим, що

дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького" [6]. Стосовно особи гетьмана можна сказати, що Конституція трактує його як правителя незалежної держави, який укладає договір зі своїм народом.

Таке державницьке розуміння гетьманської особи під кінець XVIII ст. сходить нанівець. Стара річпосполитська ідеологія залишається, але тепер вона використовується здебільшого для відстоювання прав нової шляхти, а не як модель державного устрою. Особа гетьмана в ідеологічних побудовах вже не наділяється прерогативою гаранта законності, навпаки, його функції звужуються до функції військового начальника. В "Историческом известии..." Григорія Полетики відчувається прагнення застосувати у взаєминах з російським царем чисті річпосполитські форми. Йдеться про повну рівність всередині шляхетського загалу та його безумовну прерогативу у веденні цивільних справ. Про слабкість самостійницьких прагнень серед нової української шляхти другої половини XVIII ст. свідчить той факт, що Полетика тлумачить діяльність Богдана Хмельницького лише як таку, що стверджує "давні вольності": "...однако зная на какихъ он основанияхъ былъ подъ Польшею, не осмелился присвоить и выговорить себе главной и полномощной власти над Малою Россією, хотя по тогдашней своей силе, и мог бы оную доставить" [7]. Хоча тут же сумнівається у чистоті намірів гетьмана, який нічого не згадав у своїх договорах про Трибунал, який, "не имея над собою другой власти, кроме Государя, ничего бы не опасался его, Гетманской власти, а вместо того Гетман так должен бы быть подвержен его суду, как и самой последней шляхтич" [8]. Керуючись традиційною річпосполитською практикою, Полетика вважав, що гетьман привласнив собі функції володаря-монарха, яким насправді, на думку Полетики, він не був.

Взагалі, якщо говорити про трансформацію сприйняття ідеалів Речі Посполитої, чи то, швидше, принцип їх застосування для побудови власних політичних концепцій, то, звичайно, Конституція Орлика зберегла їх у більш повній формі, хоча б з огляду на те, що її автори хронологічно були ближче до річпосполитської політичної практики.

Фактично модель відносин, накреслених Конституцією, повторювала модель відносин між королем Речі Посполитої та її "політичним народом". Влада гетьмана обмежувалась своєрідним сеймовим представництвом - Генеральною радою. При цьому такий характер влади чітко протиставляється "деспотичному московському правлінню." Характерною є декларація типового для Речі Посполитої верховенства закону, якому "кожен мусить підкорятися" [9], включаючи і самого гетьмана. У відносинах між гетьманом, з одного боку, та старшиною, полковниками і генеральними радниками, з іншого, прослідковуються елементи сюзеренітету: останні повинні віддавати гетьману "належні почесні і вірно служити" [10], гетьман же тільки "перший серед рівних", і йому належить перерахованих осіб "взаємно поважати, мати за бойових соратників, а не рабів". Типовим для шляхетського патріотизму є вияв турботи про "нашу батьківщину і спільну Матір". Річпосполитське походження має й ідея "народу Руського", до якого прирівнюється і Військо Запорозьке.

Водночас, сам факт появи Конституції є реалізацією лицарського права опору (*jus resistendi*). Відштовхуючись все від тієї ж ідеї договірної влади і виходячи з факту порушення російською стороною угод, на основі яких "народ Руський [що перед тим реалізувавши те ж право, звільнився від польського панування] цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському" [11], українська шляхта і козаки визнавали за собою право, в свою чергу, звільнитись від даної раніше присяги і шукати собі нового володаря.

Фактично саме від цього права і відштовхувалась впродовж всього XVIII ст. українська шляхта, але використовувала вона його лише пасивно, обмежуючись вимогами визнання та дотримання її традиційних вольностей. Після трагедії мазепинського покоління від активної позиції залишилось лише декларування. Однак і воно на тривалий час затримало інкорпорацію українських земель до складу Російської імперії.

Автономістські настрої українського суспільства, в основі яких, власне, і лежало "дотримання старовини", особливо яскраво окреслилися в період роботи катерининської законодавчої комісії. Як стверджує З.Когут, українці не мали ані причин, ані бажання брати участь у роботі комісії, оскільки українські закони вже переглядались у 1728-1743 рр. і

для введення в дію нового зводу не вистачало тільки підтвердження монарха [12]. Настрої, які панували в українському суспільстві, відобразив у своєму донесенні Катерині II Румянцев: "Многие истинно вошли во вкус своевольства до того, что им всякий закон и указ государский кажется быть нарушением их прав и вольностей, отзывы же у всех одни: зачем бы нам там и быть? Наши законы весьма хороши, а буде депутатом быть, конечно, уже надобно, только разве б искать прав и привилегий подтверждения" [13]. У шляхетських наказах, попри певні спроби коригування [14], провідною залишилась саме ця вимога, яка ґрунтувалась знову ж таки на ідеї договірних взаємин з російським царем, започаткованих Переяславською угодою. Причому, зокрема, у наказі чернігівського шляхетства річпосполитська модель безпосередньо накладається на російсько-українські взаємини з застосуванням відповідної риторики: "...чтобы мы яко равные къ равнымъ, свободные къ свободнымъ... въ сообщество единого закона, присвокуплены были, оставляя намъ на вѣки всѣ отличныя выгоды и вольности" [15]. Важливо зазначити, що у питанні збереження давніх прав і вольностей інтереси еліти і рядового козацтва збігалися: у дев'яти з десяти козацьких наказів вимагалось підтвердження всіх малоросійських прав і привілеїв [16]. Зрештою, це було природно, оскільки права та привілеї, які хотіли забезпечити собі виборні козаки, мали те ж саме підґрунтя, що і в старшини, - привілеї Сигізмунда Августа та положення договору Богдана Хмельницького. Юридичне між козацтвом та новою шляхтою не існувало великої різниці, вони володіли подібними правами - звільнення від податків, право на землеволодіння, різні торговельні привілеї, і так само мали однаковий обов'язок - проходити військову службу. Симптоматично, що виходячи з цього, козаки були схильні прирівнювати себе до шляхти.

Саме на час роботи законодавчої комісії припадає й діяльність згаданого вже Григорія Полетики - активного захисника шляхетських прав. Зенон Когут наводить проект, який він висунув у ході розгляду прав дворянства. Цей проект мав типово річпосполитський характер. Полетика, зокрема, пропонував: за винятком випадків безпосередніх повноважень імператора, всі урядові функції в Гетьманаті виконуються шляхтою; тільки шляхта має право видавати закони, що потре-

бують формального затвердження імператором; всі внутрішні справи, включаючи оподаткування та реквізиції, вирішує шляхта; вільні вибори українських цивільних та військових урядовців з числа "корінної малоросійської шляхти"; шляхтича не дозволяється ув'язнювати, за винятком серйозних злочинів, а при звинуваченні у злочині він не може бути переданий до суду без дотримання прийнятих законів і процедур та ін. [17]. Ці пункти логічно доповнюють висунуту Полетику в "Историческом известии..." концепцію верховенства шляхти у цивільних справах та її безпосередніх взаєминах з монархом, побудованих на довірчій основі. Такі республіканські ідеї Полетики згуртували українську шляхту. Якщо незадовго до цього Глухівська рада продемонструвала схильність української еліти до старої польсько-литовської судової системи, до парламенту з винятковим представництвом шляхти і до "золотих вольностей", але виявила її розбіжності у поглядах на гетьманську владу, то погляд Катерини на спадкове гетьманство, як на синонім зради, змусив його прихильників відмовитись від своїх симпатій

і повністю приєднатись до автономістської концепції Полетики. Остання вповні враховувала політичні, соціальні та економічні інтереси шляхти, але уникала відкритого розриву з російською адміністрацією.

Таким чином, Річ Посполита, від якої козацтво так прагнуло відірватись, залишилась у його свідомості впродовж усього XVIII ст. як інтелектуальна батьківщина. Річпосполитські конструкції були тим підґрунтям, від якого відштовхувалась українська еліта у доведенні власної окремішності. Зі зміною історичних обставин застарілі ідеали зазнавали певної трансформації. Так, використання річпосполитських моделей у ході активної реалізації *jus resistendi* мазепинських часів мало сепаратистський відтінок, тоді як під кінець XVIII ст. воно набуває автономістського характеру і зводиться до пасивного декларування "давніх вольностей". В цілому навіть такий характер прагнень суттєво перешкоджав централізаторським намаганням російських "монархів-просвітників", але пасивна позиція, що спиралась лише на "старовину", далеко не з найкращого боку характеризувала українську еліту.

1. Sysyn F.E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing. 1620-1690 // *Harvard Ukrainian Studies*. - 1986. - Vol. X. - № 3-4. - р. 393-423.

2. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996.

3. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997. - С. 175.

4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. - К., 1996. - С. 230.

5. Дівоич С. Разговор Великороссии с Малороссией // Українська література XVIII ст. - К., 1988. - С. 394.

6. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К., 1993. - С. 36.

7. Полетика Г. Историческое известіе на каком основаній Малая Россія была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Государямъ... //

Український археографічний збірник ВУАН. - К., 1926.-Т.І. -С.158.

8. Там само.

9. Пакти й конституції... - С. 31.

10. Там само.

11. Там само. - С. 26.

12. Когут З. Вказ. праця. - С. 116.

13. Цит. за: Когут З. Вказ. праця. - С. 116.

14. Донесение предводителя о составлении стародубским шляхетством наказа // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения. - К., 1889. - С. 215.

15. Наказы черниговского шляхетства // Там само. - С. 13.

16. Когут З. Вказ. праця. - С. 130.

17. Там само. - С. 162.

Kuchma N.M.

PECULIARITIES OF UKRAINIAN COSSACKS' IDEOLOGY IN 18thCENT.

This article is devoted to the analysis of the ideological constructions, which were used by Ukrainian Cossacks in the 18th century to defend their rights against polish and Russian encroachments, and sometimes to solve their inner contradictions.